

הגר"א הולך בגולה

וזאת לפנינו בישראל, בדורות הקודמים, שיחידי סגולה מתוך גדולי ישראל, בני עליה שהמה מועטים, היו נעלמים פתאום מעיר מושבם ומבני ביתם והיו הולכים בגולה מספר שנים, בסתר פנים ומבלי שאיש ידע מי הם ומה גדולתם וצדקתם. מנמקים היו את המנהג הזה בשני טעמים: יש אומרים, כי כוונתם של גדולי ישראל אלה היתה לכפר בגלותם על חטא שחטאו במעשה, בהרהור או במחשבה בימי ילדותם, ביודעים ובלא יודעים, ומכיון שהאמינו באמונה שלמה במה שאמרו חכמינו (סנהדרין לז, ב) כי גלות מכפרת על הכל, משום זה קבלו עליהם עול גלות ונדודים כדי לטהר את נפשותיהם ולנקות מפשע גדול או קטן. אחרים אומרים, כי כוונת הליכתם בגולה היתה בעיקר לחפש אחרי הצדיקים הנסתרים, שלפי המסורה ישנם בכל דור ודור. פרשה מזהירה זו עדיין לא נכתבה בספרי התולדה שלנו, מכיון שאלה שהלכו בגולה לא ספרו כלל על כל מה שסבלו ומה שנגלה לפנייהם. הולכי גולה אלה היו על הרוב הולכים רגלי מעיר לעיר ומכפר לכפר, ומכיון שהיו שמים מסוה על פניהם והיו מעמידים פנים כאילו הם הדיוטים גמורים, על כן לא נהגו בהם כבוד כלל. כשבאו לאיזו עיר או כפר היו חושבים אותם לאורחים-פורחים, ממהדורי מלה ומסמרטוטי כלמי והיו מזלזלים בהם לאין שיעור. כאמור היו הולכים כמעט את כל הדרך ברגל, ואם בהליכתם פגעו באיזה עגלון יהודי שהיה מרחם עליהם ומכניסם לתוך העגלה שלו, היו מקבלים עליהם לשרת אותו ואת סוסיו, ולא פעם אחת קבלו ממנו סטירת לחי או בעיטה ברגל על שלא השקו את סוסיו כהלכה; וכשהיו באים לאיזה כפר והיו נכנסים לאיזה כפרי, היה הלה נותן להם מקום לנוח ולישון בין התנור והכיריים, ועל הרוב היה מעורר אותם מתוך שנתם שילכו להשקות את הסוסים שלו, או לנקות את הרפת ולעשות כל מלאכה בזויה. לפרקים היה נותן להם הכפרי הזה פת צנומה כדי להשקיט את רעבונם, ולאחרי שהלכו לישון היה הכפרי מיסב עם בני ביתו מסביב לשלחנו כשהיו אוכלים סעודה שמנה, וכאשר מספר המגיד ר' יעקב מדובנה שלא פעם

אחת היה נודד מעיר לעיר לדרוש את דרשותיו שהיה מקבל בעדן איזו פרוטות. פעם אחת — מספר בספרו "אהל יעקב" — בא לאחר נדודים רבים לאיזה כפר נידח, נכנס לבית-יהודי כפרי אחד, שקבל אותו בעקימת חוטם ושפתיים, אבל נתן לו מקום לישון באיזו זווית שבמטבח. המגיד מדובנה היה עיף ורעב מאד, ורעבוננו זה לא הניח לו לישון, אבל כשנדמה להכפרי כי האורח הבלתי-רצוי כבר נרדם, צוה לאשתו לערוך את השלחן וישבו לאכול בשר ודגים וכל מטעמים. למחרת, כשקם המגיד מדובנה משנתו ועמד להתפלל, הרגיש הכפרי כי האורח הזה איננו הדיוט לגמרי, והתחיל להראות לו את "למדנותו". תוך כדי שיחה שאל אותו הכפרי על מעשהו ועל מלאכתו, והוא ענהו כי הוא מגיד ודרשן. הראה לו הכפרי פנים שוחקות וביקש ממנו כי יגיד לו איזה דבר תורה.

אמר לו המגיד מדובנה: חכמינו אמרו במסכת בבא מציעא (פו, ב): לעולם אל ישנה אדם מן המנהג, שהרי משה עלה למרום ולא אכל, משום שגם המלאכים לא אכלו, ולכאורה הדבר תמוה: הלא הלכה פסוקה היא כי מי שנשבע שלא ישן שלשה ימים מלקין אותו וישן לאלתר, אבל לא אמרו כן במי שנשבע שלא לאכול שלשה ימים, כי שינה היא זקוקה והכרחית יותר לאדם מן האכילה, ואם כן קשה למה הביאו ראיה ממשה שלא אכל ולא הביאו ראיה ממשה שלא ישן, משום שלא רצה לשנות מן המנהג. אבל באמת הראיה ממה שמשה לא אכל, כשלעצמה, מוכיחה שהוא גם לא ישן, כי אם היה ישן במשך ארבעים היום שהיה בהר סיני, הלא לא היה יודע שהמלאכים אינם אוכלים, כי יכול להיות שמא היו אוכלים בזמן שהוא היה ישן, כשם שכבודו עשה כך בליל אמש, הרי שבמשך כל הימים האלה שלא אכל לא היה גם ישן ולפיכך שפיר אמרו ללמוד ממשה שלא שינה ממנהג מלאכי-השרת שלא אכל.

ולא פעם אחת היו הולכי-גולה אלה מרגישים רעבון וסובלים מחסרון שינה. כשהיו נכנסים לעיר היו באים לבית הכנסת ושם היו לנים על ספסל קשה. כששמע בית הכנסת היה יוצא לביתו, היו קמים הם ממטתם-ספסלם והיו מחפשים נר, מדליקים אותו והיו יושבים ולומדים כל הלילה מבלי שידע מזה שום איש.

ומעשה היה באחד מהולכי-גולה אלה שנזדמן לבית כנסת אחד אשר השמש שלו היה כילי וצר-עין, ובבוקר כשלא מצא את מספר הנרות שהניח אמש בבית הכנסת התחיל לחשוד כי העני הזה, שהיה באמת אחד מגדולי הצדיקים והלך בגולה — גנב את הנרות. הלה הודה לו שלקח נר אחד כי עליו היה לחפש איזה דבר, ולא סיפר לו כי למד לאור הנר. השמש "כיבד אותו" בסטירות-לחי וגרש אותו מבית הכנסת.

וכגורלם של הולכי-גולה אלה — היה גם גורלו של הגר"א. גם הוא הלך בגולה, כשהיה עדיין בימי שחרותו. ואמנם הדבר מתמיה: הגר"א, שהיה חס על

כל רגע ורגע לא להבטל מלמודו, איך פתאום עזב את בית מדרשו והלך לנודד מעיר לעיר, והרי עם כל בקיאותו בעל-פה בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה, הלא לכאורה גרמה לו הליכה זו לא פעם אחת לבטול תורה, לו גם לשעה קלה, ומה ראה הוא על ככה ללכת בגולה? בימי נעורי כשלמדתי בוילנה והייתי מתעניין ביחוד בתולדותיו של הגר"א והליכותיו (כמה פרטים מתולדותיו שבספרי זה — נודעו-לי בימים ההם!) — שמעתי מפי כמה מזקני חכמי וילנה שאבותיהם עדיין הכירו את הגר"א וזכרו את הליכותיו בקודש, והמה אישרו את שני הנימוקים הנזכרים, של כפרת עוונות נסתרים ושל גילוי צדיקים מוצנעים ולימוד מדרכיהם בעבודת השם.

וכך היתה מסורת-אגדה בפי זקני חכמי וילנה, כי פעם אחת כשהיה הגר"א עדיין בימי שחרותו לקח על ברכיו את בנו הקטן אברהם, שהיה אחר כך גם הוא לאחד מגדולי ישראל. הגר"א ישב ולמד, כשהילד ישב על ברכיו והשתעשע עם זקנו השחור של אביו. תוך כדי שעשועיו תלש הילד שערה אחת מתוך זקנו של הגר"א, והוא, הגר"א, נודעזע והוריד לאלתר את הילד מעל ברכיו כשאנחה התפרצה מתוך לבו. ניכר היה, כי הדבר הזה גרם לו יסורי-נפש.

באותו חדר ובאותה שעה ישבה גם אמו הצדקנית של הגר"א, הרבנית מרת טריינה, והיא ראתה כי עצבת פרושה על פני בנה הגאון. היא פנתה אליו ואמרה לו: אל תצטער בני היקר. מובטחני כי הילד הזה יהיה גם הוא גדול בישראל, והלא גם אתה בעונת הפעוטות שלך, תלשת לא פעם אחת שערה מתוך זקן אבא שלך, כשהיה הוא משתעשע אתך... שמע הגר"א את דברי אמו מתוך חרדה ולמחרת נעלם מן הבית ומן העיר וילנה והלך בגולה כדי לכפר על חטא זה שחטא בימי הילדות שלו.

ומסורה אחרת היתה שגורה בפי אחדים מזקני חכמי וילנה, כי הגר"א הלך בגולה כדי להתודע עם הצדיקים הנסתרים שהיו וחיו בדור ההוא; ואמנם במשך ימי גלותו התודע הגר"א לכמה צדיקים נסתרים, אשר על אחדים מהם נודעו לנו פרטים רבים בתקופתנו האחרונה — והם שני הצדיקים הנסתרים: רבי ישעיה ז'וכוביצר ורבי משה מאיוויא.

רבי ישעיה גר בכפר שמם ונידח בערבות ליטה — כפר ז'וכוביץ. הוא בחר לו את הכפר הזה למקום שבתו. שם היה מסתתר במעשיו והיה נחשב לאיש פשוט והדיוט עד שהגר"א בימי גלותו התודע אליו, והוא שפירסם את גדולתו וצדקתו. הרבה אגדות היו מתהלכות בתוך יהודי ליטה ופולין על ישעיה הז'וכוביצי; ומסורת אגדה היתה שגורה בפי הקשישים של הדור הקודם, כי האיכרים אשר בז'וכוביץ היו מתחרים לתפוש את בהמתו של אותו צדיק ולהביאה לתוך רשותם ושדותיהם, כדי שיבוא ר' ישעיה אל אחוזותיהם, לחפש אחרי בהמתו ולהחזירה

לביתו. הם האמינו שאם תדרוכנה רגלי רבי ישעיה על אדמתם תהיה ברכה שרויה בעבודתם ובשדותיהם. ואמנם הצליח רבי ישעיה להסתיר את כוח תורתו ושאר מעשיו הטובים, אבל מדת הכנסת-אורחים וגמילות-חסדים שלו נתפרסמה בזמנו בכל מדינת ליטה. מוכסן עשיר היה ודר בכפר ז'וכוביץ, ביום היה עוסק במסחר, והכל ידעו שהוא נושא-ונותן באמונה; אחדים גם אמרו שהוא "יודע ספר" וכשבא לוילנה לרגלי מסחרו, היה נדחק ונכנס לבית-מדרשו של הגר"א, עומד מן הצד ומטה אוזן לשמוע מפיו או מפי התלמידים המובהקים איזה דבר-תורה, אבל אף אחד, מלבד הגר"א, לא ידע כי מוכסן כפרי-זה הוא אחד מגדולי התורה. כמעט תמיד היו אורחים מסובים על שלחנו ולנים בביתו, ואחר שנרדמו היה רבי ישעיה מסתתר בתוך מרתף-ביתו או מתגנב בחשאי והולך אל הטחנה, שעמדה בקצה הכפר והיתה חכורה לו מאת אדון-הכפר, ושם היה ער כל הלילה, יושב ועוסק בתורה, בנגלה ובנסתר.

ואמנם אם הצליח רבי ישעיה להסתיר מעיני הבריות את גדולתו בתורה, הרי היה מפורסם, בעודו בחיים, בתור פזרן לדברים שבצדקה ובתור מכניס-אורח שלא היה כמותו מדורי-דורות. כל מי שנזדמן לז'וכוביץ, עשיר או עני, היה הוא, מכניסו לביתו, מאכילו ומשקו מן הטוב ומן המשובח, אף מכין לו מקום ללון, ולעיתים-תכופות היה נותן לכל אחד ואחד גם נדבה הגונה, והכל בעין יפה ובלב שמח.

ומספרים, כי פעם אחת, בערב-שבת לאחר חצות, עברו דרך ז'וכוביץ כמה סוחרים מבני-ישראל שנסעו בעגלה, חזרה מן ה"יריד", שנמשך כמה שבועות באחת מן הערים הגדולות שבליטה. יצא רבי ישעיה לקראתם ובקשם להשאר בכפר ולשבות בביתו. הסוחרים האלה לא הכירו את רבי ישעיה וסרבו להענות לבקשתו. בטוחים היו כי כוונת הכפרי הזה לקבל פרס, שכר אכילה, שתיה ולינה, ולמה להם לשבות בכפר?

הפציר בהם רבי ישעיה ואמר להם: הרי ערב שבת היום וכבר עבר מחציתו של יום, והדרך לעיר לא קרובה היא, מוטב שתשבתו אצלי. חדרים מרווחים בביתי והכל מוכן אצלי לסעודה, משופרי-דשופרי, בשר ודגים וכל מטעמים. יש לנו "מנין" וגם "מקוה" בכפר, ולמה לכם להאיץ ולדפוק בסוסים ולבוא עם חשכה העירה? אבל הסוחרים עמדו בסרובם, הם לא רצו לשבות בכפר שרובו גויים בשעה שהדרך לעיר שכולה יהודים לא רחוקה היא. אמרו לעגלון לדפוק בסוסים — ונסעו הלאה.

נסעו דרך של כמה מילים בלי כל פגע ומכשול, אבל פתאום נשבר אופן אחד מגלגלי העגלה ולא יכלו להסיע אותה הלאה. העגלון מיהר לחזור ברגל לז'וכוביץ, פנה לאותו כפרי, שפגש בהם תחלה ובקש ממנו למכור לו גלגל בשביל עגלתו.

נתן לו רבי ישעיה גלגל ואמר: מהר והשתדל להחזיר את הסוחרים לכפר, הלא עוד מעט והשמש יבוא ויפנה, ואין כל תקוה להגיע לעיר קודם שתשקע החמה.

ושלא ברצונם אנוסים היו הסוחרים לחזור לז'וכוביץ ולהכנס לביתו של רבי ישעיה. הוא קבלם בסבר-פנים יפות, הכניס את הסוסים לאורוותו וצוה למשרתו לתת להם די-מספוא; ואל הסוחרים פנה ואמר: בתור פונדקי איני אוהב שיעמדו אתי לאחר-שבת על המקח, ובכן אני מודיע לכם למפרע: המחיר בעד האכסניה יחד עם אכילה ושתייה, שלש סעודות לשבת וסעודת "מלוה מלכה" במוצאי שבת, ושכר לינה של שני לילות, יעלה לכל אחד מכם חמשה זהובים. המחיר אולי יקר בעיניכם יותר-מדי, אבל בשכר זה הרשות בידכם לדרוש מאכל ומשתה מן הטוב והנעים ביותר.

הסתכלו הסוחרים זה בפני זה ובינם לבין-עצמם מלמלו בחשאי: הוא אשר חשבנו בראשונה. כפרי זה כוונתו להרויח יפה-יפה. "בדלית-ברירה" מוכרחים היו לשבות את השבת בביתו של אותו כפרי, אבל מאחר שידעו כי עליהם לשלם דמים-מרובים דרשו לתת להם אוכל ומשקה מן המשובח ורבי ישעיה לא מנע מהם כל אשר דרשו, אכלו משמנים ושתו ממתקים, יינות משובחים, ככל אשר אותה נפשם.

ביום ראשון, לאחר השבת, השכימו בבוקר ולפני נסיעתם הניח כל אחד לפני רבי ישעיה חמשה זהובים. הם רצו לשלם גם בעד הגלגל, וכמה הופתעו הסוחרים כשרבי ישעיה החזיר להם את כספם ואמר להם: חלילה לי לקבל מכם אף פרוטה אחת. אנכי איני למדן, כפרי פשוט אני ואין אני יודע מתן שכרן של מצוות, אבל פעם-אחת הייתי בוילנה ונכנסתי לבית-מדרשו של הגר"א בשעה שהיה יושב ועוסק בתורה יחד עם תלמידיו, הוא הזכיר אז את מאמר חכמינו (שבת קכז, א) כי "גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה" והוסיף לבאר אותו בהזכירו את המאמר שאנו רגילים לומר בשעת "קידוש לבנה": אלמלא לא זכו ישראל להקביל את פני אביהם שבשמים אלא פעם אחת בחודש דים; ואילו מצות "הכנסת אורחים" — הוסיף הגר"א ואמר — כל יומא זמנה הוא. בכל עת ובכל שעה ביום ובלילה, כשבא אורח לפנינו, עלינו להכניסו לבית ולתת לו אכילה ושתייה ומקום ללון. עכשיו זכיתי אני הכפרי במצוה גדולה וחשובה זאת, על ידכם, ואיך אמירנה בכסף ובתשלום שכר? גם את הגלגל — סיים רבי ישעיה את דבריו — אני נותן לכם במתנה. אבל בקשה אחת לי אליכם: הזהרו מכאן ולהבא שלא לנסוע בדרך בערב-שבת לאחר חצות.

אבל מדוע הודיע לנו מר למפרע על-דבר מחיר האכסניה — שאלו כולם כאחד. רציתי — החזיר להם רבי ישעיה בתמימות — שתאכלו לתיאבון ותדרשו

ממני כל מה שאהוב וחביב עליכם. משום־זה קבעתי בשבילכם למפרע מחיר גדול, כדי שתאכלו ותשתו כל מה שתתאוו.

ובתוך ביתו של "הכפרי הפשוט" הזה היו מוצאים ישע והצלה, פדות ופורקן, מאות ואלפי אנשים, מן הסוחרים אשר מטה ידם, ועד בעלי־מלאכה, שמטה לחמם נשבר. הרבה תלמידי־חכמים וסופרים הוכשרו ללמוד וללמד, הודות לעזרה שהושפעה להם מתוך הבית הזה שבכפר ז'וכוביץ. סוחרים, חנוונים, אומנים, ובעלי־מלאכה מכל הסביבה היו באים אליו בשעת דחקם, ורבי ישעיה היה מלווה להם כסף בלי ריבית ולפרקים גם בלי הגבלת זמן, אלא עד "לכשירחיב".

ומספרים כי פעם־אחת בא אליו אחד מיהודי וילנה והתאונן לפניו כי מצבו דחוק ושהוא זקוק להלוואה של כמה מאות זהובים. רבי ישעיה נתן לו את ההלוואה הדרושה והלה נתן לו שטר־חוב בנוסח זה: אני החתום מטה לויתי מאת ר' ישעיה מכפר ז'וכוביץ, סכום כך וכך והריני מתחייב לשלם לו את החוב הזה לכשירחיב ה' את גבולי... עברו שנים. רבי ישעיה לא נשה בו והלה לא שילם את חובו. לימים שמע רבי ישעיה מפי הבריות כי מצבו של הלואה הוטב במידה נכרת, אבל רבי ישעיה, מכיון שלא ידע את הדבר לאמתו, לא רצה לעבור על "לא תהיה לו כנושה" ולתבוע ממנו את חובו.

כשבא לוילנה נכנס לחדרו של הגר"א ושאל את דעתו בזה. הגר"א הזמין אליו את הלואה, והלה טען, כי עדיין לא בא לידי "הרחבת גבול". על טענתו זאת החזיר לו הגר"א: על מדת "הרחבת גבול" כבר עמדו חכמינו הראשונים ואמרו (חולין פד, א) על הפסוק (דברים יב, כ) "כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך ואמרת אוכלה בשר", מי שיש לו מנה יקח לפסו (קדרתו) ליטרא ירק, עשרה מנה יקחו לפסו ליטרא דגים, חמשים מנה יקח לפסו ליטרא בשר. הרי ש"הרחבת גבול" משמעה: חמשים מנה, ואם תשבע, כי עדיין אין לך חמשים מנה פטור אתה מלשלם את חובך.

שמע הלואה את פסק־דינו של הגר"א — ושילם לרבי ישעיה את חובו. שוב מספרים, כי פעם אחת בא אליו יהודי אחד אשר רבי ישעיה לא ידע אותו מתמול־שלושום ובקש ממנו הלואה בסכום של אלף זהובים למשך חצי שנה. דרוש היה לו הכסף, לפי דבריו, להציל את עצמו מ"פשיטת הרגל". מכיון שרבי ישעיה לא ידע את האיש הזה, דרש ממנו שאחד ממכריו יערוב לו בעד הסכום הזה. זר אני כאן — השיבו המבקש, ודמעות נקוו בעיניו — בכל הסביבה הזאת אין לי כל מכר ומודע שיערוב בעדי, בלתי ה' לבדו יודע את מצבי ואת מדת ישרי, והוא יכול לערוב בעדי... הרי אין לך ערב נאמן יותר ממנו — אמר רבי ישעיה — ונתן לו את הסכום המבוקש.

לאחר חצי שנה בא הלה לרבי ישעיה וסיפר לו, כי המקום היה בעזרו וכי שוב

זרחה שמש הצלחתו, עכשיו בא לפרוע את חובו, ותוך-כדי-דיבור הוציא מכיסו אלף זהובים והניחם לפני רבי ישעיה, אבל זה האחרון לא רצה לקבל את הכסף. הערב שלך — אמר רבי ישעיה אל הלוה — פרע לי את כל החוב. הא כיצד — תמה הלוה. ביום שהלוייתך — החזיר רבי ישעיה — הזמין לי הקדוש-ברוך-הוא איזה מסחר "מן הצד" שהרווחתי בו אלף זהובים, וזקפתי זאת על חשבון חובך.

ואולם הלוה עמד בשלו, הוא אינו רוצה במתנת-חנם; ולאחר משא-ומתן ארוך באו לידי הסכמה למסור את הסכום לקופת "גמילות חסדים" של קהילת היהודים בוויילנה, ותהא המצוה נקראת על שם שניהם.

מספרים, כי פעם אחת שבת אצלו אורח אחד, ובנסעו שכח את שעונו, שעון-של-כסף, שמסרו ליד רבי ישעיה בערב-שבת, כדי שלא לעבור על איסור "הוצאה" מרשות-לרשות ביום שבת-קודש. עברו מספר חדשים והאורח לא חזר לקחת את שלו, ורבי ישעיה בעצמו לא ידע את האורח מאין בא ולאן הלך. מכר רבי ישעיה את השעון במחיר עשרים זהובים, ובכסף לקח בחכירה חלקת-אדמה אצל אדון-הכפר, חרשה, זרעה וקצרה, מכר את התבואה ואת הכסף השקיע עוד-הפעם בחכירת קרקע ובחרישה וזריעה, וכך עשה כמה שנים זו אחרי זו. לאחר עשר שנים נודמן אותו אורח עוד הפעם לביתו של רבי ישעיה. הלה הכירו, לאחר שאילת-שלום הנהוגה שאלהו אם לפני כמה שנים, בהיותו כאן, שכח איזה דבר. נזכר האורח כי שכח בביתו של רבי ישעיה שעון של כסף. וכמה היה שוה — שאלהו רבי ישעיה. כעשרים או עשרים וחמשה זהובים בערך — השיב האורח. הוציא רבי ישעיה ממגרת-שלחנו סכום של חמש-מאות זהובים, הניחם לפני האורח ואמר לו: הרי לפניו דמי השעון, יואיל נא לקבל את הכסף, כי שלו הוא.

כאמור, לא היה נודע בין הבריות בתור גדול-בתורה, ורק לאחר פטירתו, נודע מפי הגר"א, כי רבי ישעיה, זה הכפרי מז'וכוביץ, היה אחד מגדולי הדור בתורתו ועבודתו. אומרים, כי כשנודע להגר"א על-אודות פטירתו של רבי ישעיה נהג קריעה בעצמו, הספידו, ובתוך דבריו אמר: מתוך תורתו וצדקתו של רבי ישעיה יכולים אנו להבין ביאור דברי המשנה (אבות פ"ג משנה ג): "מסורת סייג לתורה, מעשרות סייג לעושר". כי הנה על הכתוב (דברים יד, כב) "עשר תעשר" דרשו חכמינו (שבת קיט, א): עשר בשביל שתתעשר, כלומר: מלת תעשר שאנו קוראים בשין שמאלית, דרשו הם כאלו היא כתובה בשין ימנית וקראו: תעשר, אבל דרשה זו נכונה היא אם אנו מודים כי יש אם למסורת, אבל אלו הסוברים יש אם למקרא ומתחשבים רק עם קריאת המלה כפי שהיא מנוקדת לפנינו, הרי אין כל הוכחה כי מי שמקיים מצות מעשר — יתעשר; וזוהי כוונת המשנה: אם "מסורת סייג לתורה", אז בודאי "מעשרות סייג לעושר"... והגר"א סיים את דבריו: רבי ישעיה

זכה גם לתורה וגם לעושר, משום שנשמתו הגדולה היתה ספוגה כולה מסורת ישראל, ואת מצות מעשרות היה מקיים כהלכתה לכל פרטיה ודקדוקיה.

כך גילה הגר"א בימי גלותו את הצדיק הנסתר הזה; ושוב התודע פנים אל פנים עם עוד צדיק נסתר אחד — הוא רבי משה מאיוויא, שהסתיר את צדקתו ואת גדולתו ומעשיו הטובים. הוא היה אחד מגדולי בני דורו, אבל מימיו לא רצה להשתמש בכתרה של תורה. הוא היה נשאר כל ימיו "נחבא אל הכלים" לולא הגר"א שבימי "גלותו" שם גם הוא לעצמו סתר פנים — ובחזרתו מגלותו, גלה ופענח את גודל מדת צדקתו ותורתו של רבי משה איוויער.

הדבר היה באחרית ימי גלותו, כשכבר הסיר את המסוה מעל פניו וכבר ידעו והכירו הכל כי זה הוא הגר"א. לפי המסורה — הגיע בחזרתו בערב־שבת לפני הצהרים לכפר אחד, ומכיון שהוא, הגר"א, היה נזהר כל ימיו מלצאת לדרך בערב שבת אחרי הצהרים, גם בימות הקיץ, יום שכולו ארוך, על־כן נשאר לשבות את שבתו בפונדקו של יהודי אחד בכפר ההוא, שהיה מוחזק לבן־תורה ודחיל־חטאין. וכך היתה דרכו של הגר"א: כשהיה נכנס להתאכסן בפונדק, היה חוקר ודורש לדעת ולהכיר את מלמד־התינוקות, שאליו היה בעל הפונדק מוסר את ילדיו לחנך אותם. אף הוא היה אומר: ראו מה בין שו"ב (שוחט־ובודק) למלמד תינוקות. כשהיילה יהודית זקוקה לשו"ב הריהי בודקת את המועמדים למשרה זו בשבע בדיקות. לשו"ב מוסרים רק בהמה ועוף שעליו להכשירם בשחיטתו ובדיקתו, ובכל זאת חזקה לקהילה יהודית שלא תמנה לשו"ב, אלא מי שיש בידו קבלה מאת רב גדול ושוחט מומחה, המעידים על מומחיותו ובקיאותו באומנות ובהלכות שחיטה וטריפות וכי הוא ירא שמים מרבים; ואילו כשזקוקים למלמד תינוקות, למסור בידו את ילדי ישראל על מנת לחנכם לתורה ולמצוות לוקחים מכל הבא ליד, מבלי לחקור היטב אם ראוי ומומחה הוא לעבודת קודש זו.

וכשנכנס לאותו פונדק בדרך מסעיו לעירו ולביתו, שאל תיכף את הפונדקי אם מחזיק הוא מלמד תינוקות בשביל ילדיו. הפונדקי הראה לו על חדר מיוחד, אשר בו יושב המלמד־דרדקי שלו. נכנס הגר"א לתוך החדר והכיר לאלתר, כי מלמד זה הוא הגאון הצדיק הנסתר רבי משה איוויער. סגר הגר"א את הדלת והתיחד מספר שעות עם "המלמד" הזה. וכשיצא אחרי־כן מן החדר פנה אל הפונדקי ובקש ממנו, כי ישלח את המלמד־דרדקי שלו להראותו את הדרך למקוה, בכדי לטבול בתוכה לכבוד שבת. הפונדקי־הכפרי שלבו היה מלא שמחה על שזכה, כי הגר"א מוילנה ישובת בביתו — ענה ואמר להגר"א: חלילה לי לשלוח איזה מלמד־תינוקות כדי ללוות את כבוד־תורתו בלכתו למקוה. אני חושב לי לזכות־יתירה ולכבוד גדול ללוות בעצמי את רבנו ולהראות לו את הדרך למקום־טבילה. דע לך — החזיר לו הגר"א בטון של נזיפה — כי מלמד־דרדקי פשוט זה הוא גדול ממך וממני בנגלה

ובנסתר... ולמלמד פנה הגר"א ואמר לו: רבי משה, הגיעה שעתו להתגלות ולהפיץ מעינות חכמתו ותורתו... ומאז — אומרת המסורת — נתפרסם שמו של רבי משה איוויער בתור גאון, צדיק וחסיד.

אבל גם לאחר שנתפרסם על-ידי הגר"א, היה צנוע בכל דרכיו וכשבא למקום שאין מכירים אותו היה מתנהג גם להבא בהסתר-פנים. וכך מספרים, כי פעם אחת היה מהלך בדרך וכשעבר דרך כפר אחד נכנס לבית אחד מיהודי הכפר ללון שם. בבית היתה חתונה באותו הלילה, ליל משתה ושמחה, ורבי משה שהיה ענוותן ושפל-ברך, ישב לו בקרן-זוית, כאחד מן העניים, ונהנה משמחתם של בני ישראל; בינתיים אבדה כף של כסף והתחילו חושדים, כי "אורח-פורח" זה גנב את הכף. בדקו וחפשו בכל כיסי בגדיו וגם בתרמילו ולא מצאו כלום, אבל בכל זאת לא חדל החשד מלנקר במוחם של המחותנים והחליטו לביישו ברכים, השכיבוהו על הארץ, כפתו ידיו ורגליו בחבלים וכל המסובים יצאו במחולות מסביב לו. בתוך כך בא ונכנס אורח אחד, מאלה שהיו מוזמנים אל המשתה. והלה, שהכיר את רבי משה איוויער, נבהל בראותו צדיק זה כבול ידים ורגלים והכל רוקדים סביבו, והתחיל לצעוק: אחי ורעי, הלא זהו הגאון-החסיד רבי משה איוויער!... כמובן, מהרו הנאספים להתיר את החבלים וכולם-כאחד התחילו לבקש ממנו סליחה ומחילה; ואולם רבי משה תלה שתי עיניו במכרו-האורח, נענע ראשו בתרעומות ואמר לו: תוהה אני עליך שהפרעת שמחתם של יהודים. אנכי נהניתי מאד בראותי, כי יכול אני לגרום שמחה לאחי בני עמי, רב-נחת שבעתי כשהייתי שטוח על הארץ ויהודים ששים ושמחים ורוקדים מסביב לי. הם נהנו ואני לא חסרתי כלום, ומי נתן לך הרשות לבלבל ולהפריע שמחתם של ישראל.

ואמנם יחד עם גאונותו, ענוותנותו ומידת-חסידותו היה רבי משה איוויער מפורסם באהבתו לכל אחד ואחד מישראל; היה מעשה פעם אחת כשישב בבית-המדרש, שמע בני אדם משיחים זה עם זה ומספרים, כי הבלן של העיירה חלה ומצבו מסוכן, והיה רבי משה מיצר ודואג מאד. כשבא מבית-המדרש לביתו מצא בני-ביתו צוחקים ביניהם. גער בהם רבי משה ואמר: איני יכול להבין: איך אפשר לאדם-מישראל למלאות פיו שחוק, בשעה שהבלן חולה.

וכך מספר הצדיק-המקובל רבי אלכסנדר-זיסקינד מהורודנה, בספרו "יסוד ושורש העבודה", כי רבי משה איוויער, כשהיה שומע שנולד בן-זכר לאדם מישראל היה שמח שמחה גדולה, והיה אומר: ישמח לבנו, כי נולד עוד עבד להשם-יתברך.

התודעות זו לצדיקים נסתרים מצד הגר"א בשנות גלותו, שימשה לזקני חכמי ווילנה נתינת-טעם מספקת על שהגר"א הלך בגולה עוד בימי שחרותו; ואולם מודה אני ומתודה, כי כשאני לעצמי הייתי מפקפק עוד בימי נעורי בנימוק זה.

כשלמדתי בוויילנה במשך שנתיים, וכמעט בכל יום ויום הייתי הולך להתפלל בבית-מדרשו של הגר"א, שם נודע לי מפי זקנים וישישים עד כמה הגר"א היה נזהר שלא להתבטל אף רגע מלמוד התורה. הוא לא היה בא בסוד אנשים, היה מתרחק מכל עניני העיר. כמו שהזכרתי למעלה, היה יושב בחדרו, שתריסי-חלונותיו סגורים היו כמו לילה, ועוסק בתורה לאור הנר, מבלי שיהיה לו מגע-ומשא כל שהוא עם כל מה שמתרחש ומתהווה מחוץ לגבולות בית-מדרשו, ואיך פתאום החליט הגר"א להיות נודד בגולה, והוא הלא ידע והבין מראש כמה עכובים והרפתקאות צפויים לו בדרך זו וכי לא פעם אחת יהיה מוכרח להפסיק את לימודו?

הגר"א בעצמו היה מספר לעת זקנתו כשדמעות היו זולגות מעיניו מה שקרה לו פעם אחת בימי גלותו. הוא נזדמן למדינת אשכנז ביום תענית אסתר, וכדרכו בימי גלותו הלך ברגל, והנה כבר סמוך לשקיעת החמה, ועדיין לא הספיק להגיע למקום ישוב כדי לשמוע את קריאת המגילה בצבור. בדרך-הלכו פגש בעגלה מוליכה קדרות לעיר. שלם לעגלון דמי הנסיעה ועלה וישב בעגלה בין הקדרות. הדרכים בשיליה הסתיו הריהן מקולקלות מחמת הפשרת-השלגים ולכן טבעה העגלה בבוץ ונהפכה על פיה. הגר"א נפל מתוכה והקדרות נשברו. נתמלא העגלון עברה וזעם והתחיל מחרף ומגרף את בן-לויתו על שלא עצר בעגלה ולא שמר על הקדרות, שבתוכן ישב. הגר"א, כמובן, שמע חרפתו ולא השיב דבר. התקצף העגלון עוד יותר והתחיל מכה את הגר"א, ואחרי ששלח בו חיצי חמתו, הצליח הגר"א להמלט מידי כשהוא שבור ורצוף. הלך אל העיירה ברגל והגיע להתם בשעה מאוחרת, לאחר שכבר גמרו בבית הכנסת את קריאת המגילה. התחיל לבקש "מנין" בכדי לקרוא את המגילה בצבור — ולא מצא, אבל מצא בשוק מספר בחורים יחפים מבני ישראל, שלם לתשעה מהם שני זהובים לכל אחד ואחד ובלבד שיבואו אתו לבית הכנסת והוא יקרא לפניהם את המגילה בצבור. מכיון שהתחיל הגר"א לברך את ברכות המגילה מתוך כוונה יתרה, פרצו כולם בצחוק וברחו מבית הכנסת, והיה אנוס לקרוא את המגילה ביחידות.

ומקרים כאלה שהיו גורמים לבטול תורה או מצוה קרו לא פעם אחת לאלה מגדולי ישראל שהלכו בגולה. כבר תארתי למעלה את היחס ביחוד מצד היהודים הכפריים ל"הולכי גולה" אלה; הלא גם נשותיהם של הכפריים היו מתיחסות אליהם בגסות, ובעד ארוחת-יירק דלה היו מוכרחים הגולים לשרת את בעלי האכסניה ונשותיהם, לשאוב מים מן הבאר, לשפשף את הכלים ולעשות כל מלאכה בזויה, ואם נזדמנו הגולים האלה להתאכסן בביתו של יהודי כפרי שהיה מחזיק בית מרוח, מוטל היה עליהם גם להשגיח על הערלים בשבע עינים בשעה שבעל המרוח או זוגתו היו מתיחסים אל "השומרים" האלה בעצם בתור גנבים... ואיך

יכול היה הגר"א לשאת ולסבול דברים כאלה שגרמו בודאי גם לבטול-תורה כל שהוא? הייתי מתמה גם-כן על שהגר"א הרחיק ללכת בגולה עד לשערי אשכנז (כמו שכתב הגאון רבי יהונתן אייבשיץ במכתבו על-אודות הגר"א מוילנה בתור "אחד המיוחד החסיד קדוש וטהור מאיר עיני ישראל כולל כל החכמות, ולו עשר ידות בנסתר מוהר"ר אלי' נ"י אשר נודע תהלתו בכל מדינות פולין וברלין וליסא מקום שעבר החסיד הנ"ל"), בשעה שהיה יכול לערוך גלותו בסביבות רוסיה, פולניה, אוקריינה, וכדומה, ולמה היה לו, להגר"א, להיות נודד מחוץ לגבולות רוסיה?

זכורני, כי בימי נעורי, כשהייתי מתעניין בכל פרט ופרט מחיי הגר"א, עוררתי שאלה זו לפני אחדים מגדולי הרבנים בוילנה, והם ענו לי בפשטות ובתמימות: בפולניה ואוקריינה התגברה והתחזקה אז החסידות, והגר"א שהיה מתנגד גמור לא רצה כלל לבוא בסודם ובקהלם של החסידים, לפיכך לא ערך גלותו בארצות הללו. אני עניתי להם אז בגחוך וכמעט בעזות מצח, כי הרבנים האלה אינם יודעים שבשעה שהגר"א הלך בגולה עדיין לא ידע כלל מקיום החסידות. כנראה, היה הגר"א בימי גלותו ונדודיו עדיין צעיר לימים, כבן שלשים שנה, ובימים ההם התחילה רק לזרוח שמשו של הבעל שם טוב, והגר"א בודאי לא ידע על-אודותיו ועל שיטת החסידות שלו, לא דבר ולא חצי דבר — ושוב מתעוררת אותה השאלה: למה הרחיק ללכת בגולה עד לערי אשכנז שאלה זו מתחזקת עוד יותר בידענו כי הגר"א היו לו מנהגים ודינים אחרים, שהיה נוהג בהם להלכה ולמעשה לא כפי דעת הפוסקים (ראה ספר הגר"א, תשי"ד, תוספת ד). את מנהגיו אלה לא עזב גם כשהלך בגולה, וכמובן שזה עורר עליו קטיגוריה מצד חוגים ידועים, ביחוד כשהיה מסתתר ואיש לא ידע מי הוא ומה מעשהו — ואיך החליט הגר"א בדעתו ללכת בגולה בידעו כי יהיה מוכרח להתנהג לא כפי שהיה נוהג בתוך הצבור היהודי בכל אתר ואתר?

והרי לדוגמה מה שקרה לו פעם אחת בימי גלותו, כשנזדמן בערב פסח לעיר ז'ולקווא, שהיתה בימים ההם עיר-ואם בישראל, מלאה חכמים וסופרים. רבה ואב-בית-דינה היה אז הגאון רבי נפתלי-הירץ, נשיא הלוי ממשפחת הורביץ, אשר "שפט את ישראל ארבעים שנה ולא נמצא בו עולה" (כפי שרשום על אבן-מצבתו), ואילו פנה הגר"א בבקשה להכניסו לביתו בתור אורח לכל ימות-הפסח. כאמור למעלה, הלך הגר"א בגולה כשהיה עדיין בימי השחרות ושם לו גם סתר-פנים, כי לבש בגדים כאחד מן ההמון, ומשום כך תמה רבה של ז'ולקווא, לשמוע, כי אברך פשוט זה רוצה דוקא לחוג את חג הפסח בביתו ועל שלחנו. בני — אמר לו רבי נפתלי-הירץ — ז'ולקווא היא עיר ואם בישראל, כל בני העדה כולם קדושים וכשרים, ומה ראית לפנות דוקא אלי, הרב-דמתא, בבקשתך זאת?

מובטחני — השיב האורח הנסתר — כי בביתו של ראש הרבנים בזולקווא מהדרים לעשות את הפסח כהלכתו לכל פרטיו ודקדוקיו ומשום־זה הריני מפציר מאד בכבוד־תורתו שיקבלני כאורח לביתו לימות החג. נענה רבי נפתלי־הירץ לבקשת האורח, אבל האורח לא הסתפק בזה ופנה ואמר להרב: הנה מצאתי חן בעיני כבוד־תורתו להכניסני לביתו כאורח לפסח, אל נא יחר לאדוני ואבקשהו, כי יואיל בטובו להרשות לי לסדר סדר־ליל־פסח מסביב לשלחן מיוחד ובפני עצמי. רבה של זולקווא, למרות השתוממותו, הסכים למלא את רצונו של האורח גם בבקשה זו וציוה לבני־ביתו, כי בליל־הסדר יכינו מקום הסיבה מיוחד בשביל האורח. בערב, בשעת ה"סדר", התבונן רבי נפתלי־הירץ בעינא־פקיחא על "סדרו" של האורח וראה שהוא משנה מכמה מנהגים מקובלים בישראל: משלוש המצות שהניחו לפניו הסיר אחת והניחה הצדה ואת "סדרו" סידר רק על שתי מצות; בירך ברכת "על נטילת ידים" גם על הנטילה הראשונה לפני "כרפס"; שקע ב"חרוסת" גם את ה"מרור" וגם את ה"כורך" וכדומה. הקפיד הרב על שאורח־אברך זה מרשה לעצמו לשנות מנהגי קדמונים ובפני רב־דממתא ועל שלחנו אבל שתק ולא אמר לו כלום.

למחרת, אחרי התפילה, סיפר הרב את הדבר לפני חכמי העיר. התחילו לתהות על קנקנו של אברך זה. אם חילו לאורייתא וכוחו גדול בתורה — יניחו לו, ואם לא — צריכים לנזוף בו ולענוש אותו. וכשבאו ראשי־הקהל וגדולי חכמי העיר לקבל פני הרב ברגל, כדת, פנו אל האורח ואמרו לו: אורחנו הנכבד, יואיל נא לכבדנו בדברי־תורה. סרב הגר"א ולא נענה לבקשה זו. אתכבד אני — אמר הרב — להגיד לפניכם דבר־הלכה, ומקוה אני, כי אורחנו בודאי יבין את דברי ויתווה גם הוא את דעתו בהלכה זו.

ורבי נפתלי־הירץ, שהיה מפורסם בגאונותו וחרירותו, התחיל להגיד פלפול חריף "מענינא דיומא", הביא דברי הראשונים והאחרונים והקיפם בתיובתות ואתקפתות, שאל והשיב, הקשה ותירץ ועקר הרים בפלפולו. התערבו גם חכמי־העיר בפלפול זה, הלה מוטיב והשני מתרץ, אבל האורח יושב כאלם, ואיננו פותח פה.

כשגמר הרב את פלפולו פנה אל האורח ואמר לו: אולי לא עמדת על חידושי החרפים, הריני מוכן ומזומן לחזור על דברי עוד פעם. חבל על טרחתו — ענה הגר"א־האורח. והוא בעצמו התחיל לחזור על פלפולו של הרב, ובדרך־קצרה, כדרכו, העיר כמה הערות מדברי הבבלי והירושלמי, שלכאורה הם סותרים את חידושו... רבי נפתלי־הירץ ועמו חכמי העדה שהיו בסביבה זו השתוממו על גאונותו של האורח, ובכל ימות־החג נהגו בו כבוד גדול וגם התכונו לסדר לכבודו סעודת־פרידה לאחר החג מטעם ראשי הקהילה וחכמיה. ואולם באסרו־חג השכים

הגר"א עם עלות-השחר, הניח על השלחן דמי סעודותיו ויצא בחשאי לדרכו, כדי להמשיך את ימי גלותו.

מתוך העובדה הזאת רואים אנו גם כן מה שהגר"א סבל בהיותו בגולה והיה מתנהג על-פי דרכו ודעותיו, דעת-תורה, ושוב השאלה במקומה עומדת: איזו סיבה רצינית השפיעה על הגר"א ללכת בגולה והוא הרי ידע כי בודאי יפגוש הרבה מכשולים על דרכו זאת?

שאלה זו היתה מנקרת במוחי כפעם בפעם כשהייתי בא לוילנה והייתי מבקר את בית-מדרשו, ראיתי את ספריו עם הגהותיו בכתב-יד ואת המקום שעליו היה יושב ולומד יומם ולילה, עד שפעם אחת נצנצה במוחי איזו השערה על-אודות לכתו בגולה, השערה שהתפתחה אצלי במשך הזמן ושכמה מגדולי חכמי וילנה הסכימו להשערתי זאת. הדבר היה בחודש טבת שנת תרס"ד, באתי אז לוילנה להשתתף בישיבת ועד הפועל של הסתדרות המזרחי, ובימים ההם חל יום הזכרון, הוא יום ו' לחודש טבת שבו נפטר בשנת תרמ"ו רבי מתתיהו שטראשון, פארה של וילנה באותו הדור, ונוהגים היו חכמי וילנה ועסקניה לסדר באותו יום אזכרה לזכר נשמתו בתוך הספריה שלו. מנהלי הספריה, בידעם כי גם לי ישנה "תאווה" מיוחדת לספרים, בקשו ממני להרצות באותו ערב על אודות ספרות ישראל וחובביה. הייתי אז כבן עשרים ושמונה שנים, וכמובן שסדרתי לי באותו היום את התוכן של ההרצאה הזאת שצריך הייתי להרצות לפני קהל חשוב ובתוכם גם רבים מחכמי וילנה. הרהרתי אז בלבי להתחיל את הרצאתי בדבר גדולי ישראל, חובבי ספרים ובתוכם אחד מגדולי הרבנים רבי דוד אופנהיים רבה של ניקלשבורג, שהיה מפורסם באהבתו המיוחדת לספרים עד שהיה מפזר כסף למדפיסים שידפיסו מכל ספר אכזמפלר מיוחד על נייר כחול עם גליונות רחבים בשביל ספריתו (כמה מהאכזמפלרים האלה נמצאים בספריה שלי); והנה לפנות ערב כשנכנסתי לבית עקד הספרים של רבי מתתיהו שטראשון ונשאתי את עיני אל ארונות הספרים השונים אשר מסביב לי, אז עלה במוחי ובמחשבותי כי גם הגר"א היה אוהב ספרים, וצריך אני להזכיר בהרצאתי גם אותו. הרהרתי איזה רגעים ובמוחי התחילה להתרקם איזו השערה כי לכתו של הגר"א בגולה היתה קשורה גם באהבה זו לספרים שהיתה ממלאה את כל חדרי לבו. בוילנה, שהודות להשפעתו של הגר"א היתה העיר הזאת אחר כך לירושלים דליטה — הרי בימי הגר"א לא היה בה כל דפוס. בכלל לא היה ברוסיה ובפולניה כמעט כל דפוס בימים ההם. דפוסי לובלין וקראקא שהתקיימו כיותר ממאה שנה לפני לידת הגר"א כבר נתבטלו אז, ובכלל היתה היהדות הרוסית עניה במקצוע הזה. ספרים יקרי-המציאות וביחוד ספרי הראשונים קשה היה למצוא ברוסיה ובפולניה גם בדורות האחרונים. גם עכשיו אנו משיגים ספרים כאלה דוקא מארצות המערב, ומשום זה אין כל פלא מה שהגר"א

הלך בגולה ונדד להתם, למקומות אשר שם נמצאו ספרים למאות וגם כתבי־יד רבים, אשר הגר"א רצה לראות אותם ולעיין בהם, ולדעת אם נמצאים בתוך הספרים האלה סמוכין וראיות להגהותיו המרובות בספרי הקדמונים ולחידושו היקרים.

השערה זו שעלתה במוחי נתתי לה מקום רחב בהרצאתי אז בוילנה, ולשמחתי היו בתוך השומעים כמה מגדולי וילנה שאמרו לי "ישר כוח" בשביל השערתי זאת.

וכך היא דעתי גם עכשיו, כי יחד עם הנימוקים ששמעתי מפי זקני חכמי וילנה על הליכותיו של הגר"א בגולה — הצטרף גם נימוק זה שיש לו חשיבות מיוחדת לכל מי שיודע עד כמה היה הגר"א אוהב וחובב את ספרות ישראל מן הראשונים ועד לאחרונים.

מתוך ספרי הגר"א בכל מקצועות התורה, אנו רואים כי כל הספרות התלמודית והמדרשית וספרי הראשונים ופסקי האחרונים היו פתוחים לפניו וידועים לו, וכמדומני שמימות הרמב"ם ועד דורו של הגר"א וגם בדורות שלאחריו לא היה כמוהו שר התורה במלוא מובן התואר הזה. ומדה יתירה היתה לו להגר"א שהוא היה המבקר היותר גדול בנוגע לנוסחאות וגירסאות בתלמוד בבלי וירושלמי ונושאי כליהם, בתוספתא, במכילתא וספרא ובספרי דבי רב, בספרות המדרשית ובסדר העולם וספרות הזוהר ותיקוניו — בכל אלה אנו מוצאים איך שהוא מחליף את הגירסאות ומשנה את הנוסחאות, ולפעמים הוא נותן פנים חדשות לכמה מאמרים קדמונים בספרות זו. הוא גם למד בימי אביבו בעיון רב את חכמת התכונה, הנדסה ומדעים שונים, ולפי מסורה אחת עשה לו הוא בעצמו עוד בימי נעוריו כדור מיוחד ששימש לו בתור אמצעי ללימוד התכונה לגלילות הארץ. את כל זה, כמובן, למד מתוך מקורות עבריים, וגם מתוך ספרים שנתחברו בשפות זרות, ואשר על־פי בקשתו תורגמו לשפת קדשנו. הגר"א היה רגיל לומר כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משאר החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד (רבי ברוך משקלוב בהקדמתו לספר "אוקלידוס" בשם הגר"א), אבל ספרים כאלה ובעברית, כמו כמה מספרי הראשונים, היו יקרי־המציאות בפרט, ולא יפלא איפוא אם הגר"א הלך בגולה במדינות שונות כדי לחפש ולמצוא את הספרים האלה שאי אפשר היה למצוא אותם ברוסיה בימים ההם.

עד כמה היה הגר"א מעריך את ערכם של המדעים הכלליים, תוכל להעיד עובדה זו: בערך שמונים ספרים נדפסו או נשארו בכתב־יד מאת הגר"א, רובם נכתבו על־ידי תלמידיו, מה ששמעו מפיו — ולא על־ידי עצמו. הגר"א לא היה "מחבר" במובן המקובל בספרותנו. כל מה שכתב בידי עצמו היה רק בשביל

עצמו, כמו הגהותיו לתלמוד, לתוספתא ולמדרשיהמקרא, הערותיו ותיקוניו לספרי הזוהר ותיקוני הזוהר, ביאוריו לארבעה חלקי שולחן-ערוך, כל זה כתב בכתב-ידו. ויד-קדושה זו שבדקה וחפשה ותיקנה והגיהה את התלמוד, את הספרא-דצניעותא ואת הזוהר, היא שכתבה בעצמה את הספר "איל משולש" על חכמת המשולשים וההנדסה וכללים אחרים בתכונה ואלגברה (נדפס בוויילנה בשנת תקצ"ד).

ומספרים, כי ימי גלותו של הגר"א תמו בעיר ליסה. בבואו להתם, כבר נודע מי הוא גולה-ונודד זה, וגדולי העיר וחשוביה חלקו לו כבוד מלוא-חפנים. משם נסע לברלין במרכבת-דואר, ופרנסי ליסה הקדימו להודיע לקהילת היהודים בברלין, כי הגר"א מוויילנה נוסע לשם. פרנס הקהילה בברלין היה בימים ההם רבי יעקב-צבי, "איש צדיק וישר וגומל חסדים טובים ונאהב למלכים ושרים" (כפי התוארים שנתנו לו בספר "כדור קטן"), וכשנתקבלה הידיעה מעיר ליסה, מיהר ובא אל הפקיד-הראשי של הדואר בברלין וביקש ממנו, כי כשיבוא במרכבת-הדואר יהודי אחד בשם "אליהו מוויילנה", יואיל נא להביאו מיד לביתו.

והפרנס התחיל לעשות הכנות מרובות, כדי לקבל פני הגר"א. את החדרים הנאים והמהודרים ביותר צוה למשרתיו להתקין ולקשט בשבילו ולכבודו, ורבה היתה התכונה בביתו כמו לקבלת פני מלכים ושרים. בשכנותו של הפרנס דר בימים ההם אחד מחכמי האקדמיה בברלין, מי שהיה פרופסור בשלש אוניברסיטאות, והלה, כשראה את התכונה הרבה בביתו של פרנס היהודים, פנה אליו ושאלהו לכבוד מי הוא עוסק בכל ההכנות הללו? אורח חשוב — החזיר לו הפרנס — רבן של ישראל והוא בקי בכל החכמות, יבוא בימים הקרובים לברלין ויתאכסן בביתי. כשבא הגר"א לברלין הכניסוהו מיד לביתו של הפרנס וגדולי ישראל שבעיר-הבירה וחכמיה באו כולם לקבל את פניו ולהשתעשע אתו בדברי תורה. ראה הפרופסור, שכנו של הפרנס, את הכבוד הגדול שחלקו לאורח, וביקש מאת הפרנס לקבוע לו ראיון עם הרב-האורח הזה, כי רוצה הוא לדבר אתו ביחוד על שאלה אחת בחכמת התכונה, אשר זה כשלש שנים מתחבטים בה כל חכמי האקדמיה ולא מצאו לה פתרון.

הלך הפרנס וסיפר להגר"א, כי אחד מחכמי אומות-העולם רוצה להפגש אתו ולספר עמו בדברי-חכמה — והגר"א הסכים לקבלו בבית הפרנס. כשבא הפרופסור אל הגר"א, התחיל להרצות לפניו את ספקותיו בענין אחד של תכונה. והגר"א, אחרי ששמע מתוך הקשבה מיוחדת את דברי הפרופסור, לקח גליון נייר והתחיל לצייר ציונים ותרשימים. את הגליון מסר לידי הפרופסור, והלה עיין בציורי התרשימים ותאורנה עיניו ופניו קרנו משמחה. השאלה שנתחבטו בה כל חכמי האוניברסיטה במשך שלש שנים — נפתרה ע"י הגר"א בשעה קלה.